

O campo semántico das cores visto por tres xeracións

María Dolores Villanueva Gesteira

Instituto da Lingua Galega, Universidade de Santiago de Compostela

Recibido o 18/07/2008. Aceptado o 20/10/2008

The semantic field of colour through the eyes of three generations

Resumo

Os estudos lingüísticos manteñen extensamente que os nomes das categorías de cor nas linguas do mundo están organizados ao redor das cores focais universais, ou prototipos. Este traballo interésase por este campo semántico no galego a nivel oral. Escollemos nas pequenas aldeas galegas da Xesteira e Almofrei (concello de Cotobade, Pontevedra) cinco familias falantes de galego que tiveran membros pertencentes a tres xeracións. Leváronse a cabo vinte e dúas entrevistas que proporcionaron o material léxico comentado. O estudo pretende mostrar as categorías de cor nunha microcomunidade galega, o cambio lingüístico e as súas consecuencias semánticas. Observamos como as xeracións máis novas camiñan cara a unha maior homoxeneización do léxico, prefiren os termos aprendidos na escola aos empregados polas súas avoas e establecen unha categorización máis nítida no contínuum sensorial da cor. O contacto lingüístico co castelán levou á contaminación do léxico coa introdución de formas alleas ou coa adquisición de novas acepcións en termos propios. Compróbase o percorrido das palabras a través das tres xeracións, o desuso dalgunhas formas e a recuperación doutras, sen dúbida nesta última tarefa influíu moito a inserción do galego no ensino.

Palabras chave

Campo semántico, categorización, cognición, prototipos, termos básicos de cor, hipónimo, cambio lingüístico, préstamo léxico, estranxeirismo

Sumario

1. Aproximación teórica. 2. Metodoloxía. 3. Campo semántico das cores. 3.1 As cores básicas. 3.2 Termos restrinxidos a unha soa clase de obxectos. 3.3 Hipónimos. 3.4 Expresións complexas matizadoras de cor. 4. Conclusións.

Abstract

It is widely held that named colour categories in the world's languages are organized around universal focal colours, or prototypes. This paper examines this semantic field in Galician oral use. We chose five Galician-speaking families in the villages of Xesteira and Almofrei that had members pertaining to three generations. Twenty two interviews were carried out and provide the lexical material discussed in this study, which thus attempts to present the colour categories in a Galician micro-community, track linguistic changes and document their semantic consequences. As the younger generations move towards greater lexical homogeneity, they show a preference for terms learned at school over the words they heard at their grandmother's knee, and establish more clear-cut categories along the colour continuum. Spanish language contact has contaminated the colour lexicon with Castilian forms or new meanings for inherited terms. We document the route followed by words through three generations, the disuse into which some forms have fallen and the recovery of others as a consequence of bringing Galician into the school curriculum.

Keywords

Semantic field, categorization, cognition, prototypes, basic colour terms, hyponym, language change, lexical loan, foreign word

Contents

1. Theoretical approach. 2. Methodology. 3. Semantic field of colours. 3.1 Basic colour terms. 3.2 Terms restricted to a single class. 3.3 Hyponyms. 3.4 Complex expressions to clarify colours. 4. Conclusions.

1. APROXIMACIÓN TEÓRICA

As cores constitúen un contínuum sensorial e son os seres humanos a través dos nomes os que establecen os límites das categorías ao realizar diversas divisións nunha realidade non discreta. A finalidade comunicativa entre iguais é a razón de crear e usar categorías, pero tamén a de configurar o mundo e ser capaces de adaptarse ás modificacións que lles impón o seu contorno inmediato. A realidade imponse menos taxativa e por iso esta afirmación debe ser tomada con cautela por tratarse dunha idealización, pois os límites non son precisos e marcalos non resulta sinxelo para os individuos. Na esfera do real o que atopamos son prototipos. Con este termo alúdese ao feito de que as categorías teñen exemplos representativos e despois unha marxe onde se agocha a maior diversidade, polo que no establecemento de categorías non temos como resultado unha serie de compartimentos estancos. A primeira premisa é que na realidade comunicativa as cousas non son brancas ou negras, hai toda unha variabilidade a medida que nos separamos do centro que representa o prototipo.

A categorización das cores nas linguas levou a múltiples investigacións, especialmente dentro do campo da tipoloxía lingüística e da semiótica. Se o século XIX estivo marcado pola doutrina evolucionista, o XX inaugurábase coas achegas de Sapir e Whorf á relatividade lingüística. Dende este punto de vista cada lingua é semanticamente arbitraria, está asociada a unha certa representación do mundo e non pode funcionar nun hábitat cultural ou natural diferente. A partir dos anos sesenta as investigacións experimentan un cambio de perspectiva e demostran que a categorización lingüística non é de todo arbitraria¹. Será nesta década cando se publique *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*, un estudo revolucionario que chegaría da man dos investigadores P. Berlin e B. Kay (1969). Eles advirten concordancias neste punto entre as distintas linguas e culturas: realizan unha investigación sistemática e profunda sobre a categorización no campo da cor que ten como conclusión máis relevante a existencia de universais semánticos no dominio deste vocabulario².

O estudo das cores básicas resultou un tema de investigación recorrente a partir da publicación de Berlin e Kay³. Estes autores primaron un enfoque antropolóxico no que se sistematizou a variabilidade terminolóxica nas linguas. Comprobaron que nas noventa e oito linguas de análise se podían extraer once termos básicos de cor, e non só fixeron unha clasificación, senón que mostraron como esa gama se acollía a unha orde fixa. Basearon o seu estudo nos universais implicativos, é dicir, a cor B supón necesariamente A aínda que non ao revés. Este traballo asentou os cimentos dun novo paradigma científico, a lingüística cognitiva, que se mantén en auxe na actualidade. Aínda que é moi coñecida a clasificación das once cores focais non está de máis recollela:

Branco		<Verde			<Gris
	<Vermello		<Azul	<Castaño	<Laranxa
Negro		<Amarelo			<Rosa
					<Violeta

¹ Para a semántica cognitiva o significado non pode illarse doutras facultades do ser humano como a percepción ou a capacidade de razoar, nin da súa realidade sociocultural. Para os estruturalistas o sistema lingüístico é autónomo, funciona de maneira independente e os campos léxicos, dende esta perspectiva, serían sistemas arbitrarios non condicionados por aspectos alleos como os mencionados. Para sustentar ambas as posturas baseáronse no campo das cores, polo tanto foi un léxico moi traballado aínda que con poucas achegas dende o ámbito galego. Para unha visión máis pormenorizada das investigacións levadas a cabo véxase J. R. Taylor (1989).

² Para unha achega ao estudo dos universais lingüísticos poden consultarse diversas referencias, entre elas T. Moure (2001), W. Croft (2003) ou J. De D. Luque Durán (2001: 179-222).

³ Aínda que con anterioridade se levaran a cabo algúns traballos tan coñecidos como o de U. Eco (1968 [1978:99-100]), no que o autor comenta as diferenzas de cor entre a cultura rusa, a española e a civilización grecorromana.

A interpretación deste cadro é sinxela. Preséntanos as categorías básicas de cor e as súas restricións; segundo esta interpretación todas as linguas posúen un inventario mínimo de termos de cor e ademais entre eles existe unha gradación xerárquica. Así, se unha lingua categoriza o contínuum cromático ao redor de dúas cores prototípicas estas serán necesariamente a branca e a negra. Non podemos interpretar esta afirmación dende a realidade das linguas occidentais, é dicir, non se debe pensar que estas linguas só teñen denominacións para o *noso* branco e o *noso* negro. O adecuado é decatarse de como os falantes destes idiomas segmentan todo o espectro cromático a través destes dous termos que engloban toda a realidade de cor. A variabilidade é moi ampla polo que dentro de cada unha das divisións realizadas hai exemplos prototípicos que coinciden cos *nosos* para estes mesmos termos. Se o repertorio lingüístico se sustenta en tres lexemas aparecerán, sen dúbida ningunha, o branco, o negro e o vermello. Se continuamos co comentario, nas linguas que posúen catro cores focais encontraremos necesariamente o negro, o branco, o vermello e o verde ou o amarelo⁴.

O estudo de R. MacLaury, *Color and cognition in Mesoamerica: Constructing categories as advantages* (1997), é de referencia obrigada nun traballo destas características. O autor baséase nunha mostra similar á empregada por Berlin e Kay, o que permite realizar cotexos entre ambos os estudos. Na enquisa participaron case novecentos falantes de cento dezaseis linguas diferentes e cos datos obtidos elaborouse a *vantage theory*, na que se desenvolve un modelo de categorización da cor baseado nas coordenadas espazo-temporais. O ambicioso traballo introduce novidades importantes sobre a categorización das cores: un dos principais achados foi a observación de que dependendo da categoría de partida os resultados poden verse influídos. Así, por exemplo, as tonalidades que se atopan entre o azul e o verde son designadas como 'turquesa' se se ten como referencia a cor azul, ou 'esmeralda' se partimos da categoría verde. O modelo do punto de vista vantaxoso establece nestes casos unha relación semántica de coextensión, na que se atopa unha similar extensión, pero focos diferentes.

A escala proposta por Berlin e Kay ou as modificacións e achegas importantes de MacLaury son unha mostra representativa dos estudos da terminoloxía cromática nun gran número de linguas e a comprobación de que existen cores focais, aquelas que son cognitivamente máis sinxelas de distinguir para os seres humanos, como fundamentou a psicóloga E. Rosch (1978). Esta autora defende a existencia de focos ou mellores exemplos, non só para as realidades continuas como a cor ou a temperatura, senón tamén para entidades con límites máis precisos. Así, cando falamos de prototipos referímonos á imaxe mental ou modelo ideal que podemos abstraer dos exemplos prototípicos e que reúne o conxunto de trazos máis frecuentes para unha sociedade. Os prototipos son representacións parciais e idealizadas dese paquete de información que é o concepto, representan os casos máis nidios. A percepción é un proceso que depende do sistema nervioso visual e tamén, posteriormente, dun proceso psicolóxico. Cada elemento da gama cromática ten unha referencia no mundo real: a isto responden os enquisados deste traballo que, como veremos, a medida que avanzamos na escala atopan máis dificultades para encontrar esa asociación, pois aparecen cores nas que os límites son pouco precisos. A teoría de E. Rosch⁵ establece un centro ou prototipo e unha zona periférica na que se atopan os membros da categoría que carecen dalgunha das propiedades centrais.

Unha das capacidades cognitivas que posuímos os seres humanos é a da categorización, a posibilidade de construír xerarquías conceptuais. A psicóloga estadounidense E. Rosch fixo fincapé naqueles conceptos que se atopan nun nivel determinado da escala conceptual, onde están o que denominou *conceptos de nivel básico*. Os seres humanos posuímos un manexo maior de coñecemento nese nivel, os referentes son máis directos e é nese estadio no que unha soa imaxe mental pode asociarse co concepto na súa plenitude. Nun nivel superior,

⁴ En todos os casos comentados débese ter en conta que co número de termos cromáticos que presentan as linguas designan todo o contínuum físico.

⁵ Cfr. tamén un estudo anterior de E. Rosch (1972: 10-20).

superordinado, posuímos un coñecemento algo tenue debido á diversidade interna, é onde se atoparía o concepto *cor* e aínda hai un nivel subordinado máis específico, pero menos básico polo que tamén perde eficacia na fala (cfr. J. Hilferty 1993: 29-44).

A realidade do galego dentro dunha microcomunidade lévanos nunha primeira análise ao estudo das cores básicas, aquelas que son consideradas termos universais de cor e que se sitúan no coñecido como nivel básico. Estes nomes representan categorías cromáticas elementais e a súa escolla responde a catro criterios básicos: son formas monoléxicas, non son hipónimos doutra *cor*, aínda que si do propio termo *cor*, son formas xerais para calquera tipo de obxecto e están destacadas psicolóxicamente, polo que son empregadas pola maior parte dos falantes. Do traballo de campo realizado obtivemos tamén léxico restrinxido a realidades concretas (pelo, ollos, pel dos animais...), hipónimos das cores básicas e formas complexas que expresan diferenzas baseadas na oposición claridade-escuridade e tamén no matiz.

O léxico que posúe o galego neste campo semántico das cores vai centrar o desenvolvemento deste traballo. Interésannos as denominacións das cores focais ao longo de tres xeracións de galegofalantes e a súa análise prestando especial interese aos cambios lingüísticos que se produciron nun período de tempo de aproximadamente oitenta anos, aínda que con referencias dos propios falantes máis afastadas no tempo. Segundo Labov (2001) o cambio é variación, trátase dun complexo proceso no que participan factores sociais, xeográficos, psicolóxicos e pragmáticos. En galego a maior parte dos cambios lingüísticos que se produciron e se seguen levando a cabo en relación ao léxico están condicionados por factores externos á propia lingua. A sociolingüística é o campo no que hai que buscar as respostas ás mudanzas lingüísticas. O galego é unha lingua que non ocupou durante séculos os ámbitos de maior prestixio e alcance social, pensemos no ensino ou nos medios de comunicación nos que aínda na actualidade non alcanza as cotas de presenza do castelán. O contacto permanente co castelán, unido a factores de expresividade, eficiencia comunicativa, emotivos, estilísticos, sociolingüísticos ou discursivos determinan boa parte das mudanzas semánticas dentro da lingua galega. O uso lingüístico determina a maior parte dos cambios que se deben explicar polos obxectivos pragmáticos dos seus usuarios e non dentro da lingua. Nun estudo marcado por un eixe cronolóxico de aínda non cen anos os factores de maior relevancia van ser os nomeados. Non é tanto na estrutura da lingua como nos obxectivos pragmáticos dos seus falantes onde se deben buscar as causas ou motivacións da mudanza lingüística, neste caso lexical⁶.

A lingua está en constante cambio e hai sempre unha serie de factores que inciden neles, no caso particular de linguas en contacto non se poden perder de vista os aspectos sociais que consuman escollas. Nunha situación como a da lingua galega, de contacto lingüístico co castelán, encontrámonos coa influencia dunha lingua noutra. Debido á situación social e histórica o transvase consumouse con máis forza na dirección do castelán ao galego que ao contrario, aínda que non se pode negar a pegada do galego no castelán falado en Galicia. Un dos obxectivos primordiais deste traballo é poñer a lupa sobre o campo semántico das cores e comprobar os cambios lingüísticos que se levaron a cabo no seu interior ao longo de tres xeracións de galegofalantes. Imos atopar procesos de perda e de recuperación, ao pé da introdución no galego de préstamos lingüísticos e estranxeirismos. Entendemos por préstamo unha palabra importada doutra lingua que ten unha forma fonética, gráfica ou morfolóxica adecuada á do idioma receptor ou que procura semellarse a el. Para as palabras incorporadas que manteñen a fonética, a grafía ou a morfoloxía sen adaptación á lingua receptora utilizamos o termo de estranxeirismos⁷. De todas maneiras este será o aspecto máis desenvolvido no presente traballo, polo que non demoraremos máis en presentalo.

⁶ Para unha aproximación á mudanza léxica dende o punto de vista da lingüística cognitiva véxanse os estudos de A. Soares da Silva (1997) e, moi especialmente, (2006: 85-109).

⁷ Cfr. o traballo de X. A. Rodríguez Ríó (2003: 419-446).

2. METODOLOXÍA

O obxectivo deste traballo é analizar o campo semántico das cores dentro dunha comunidade tendo en conta a realidade oral dos seus falantes. Durante varios días do mes de maio de 2006 realizamos entrevistas guiadas a un total de vinte e dúas persoas asentadas nas pequenas aldeas da Xesteira e de Almofrei. Estas dúas localidades forman a parroquia de Almofrei, situada no Concello de Cotobade, a escasos dez quilómetros cara ao interior da capital de provincia, Pontevedra. Suman ao redor de trescentos habitantes que maioritariamente manteñen o galego como lingua habitual e de transmisión interxeracional⁸. Para realizar este pequeno estudo buscamos familias galegofalantes que contasen con tres membros pertencentes a distintas xeracións. Esa foi unha das constantes que tivemos en conta, pero procuramos ademais familias cuxos membros estiveran asentados todos na aldea e viviran na mesma casa ou noutra próxima. Para nós a comparación das cinco familias manexando estas coordenadas resultaba interesante porque por unha banda nos aseguraba un estudo cualitativo e, pola outra, garantía o contacto entre os membros, o que fai que resalten máis os cambios no caso de se produciren.

Na primeira xeración enquisamos a cinco mulleres de idade superior a setenta anos; a escolla de cinco persoas do sexo feminino non foi deliberada, a propia realidade social impúxose. A súa vida cingúese ao mundo rural e posúen estudos básicos que recibiron na escola da aldea ata os doce anos aproximadamente. Na segunda xeración intégranse dez persoas, cinco matrimonios que viven cos seus fillos. A súa descendencia conforma o grupo de enquisados da terceira xeración. As persoas de idade media conforman un grupo moi variado, pero en xeral caracterízanse por traballar fóra da casa e por ter unha instrución superior á dos seus maiores. Na terceira xeración o abano de idade é amplo, así esta última franxa etaria comprende persoas de entre catro e trinta anos que teñen en común seguir vivindo na casa familiar e outras peculiaridades tan importantes como a oportunidade de recibir clases en galego. Dentro desta xeración de menor idade encóntranse dous nenos de catro e oito anos respectivamente. Con eles empregamos métodos lúdicos para obter termos asociados co campo semántico das cores e asegurámonos a súa espontaneidade. Os dous foron preguntados polas mesmas realidades e sobre as mesmas cores cós restantes enquisados, o único que variamos foi o método. En todas as entrevistas optouse pola gravación descuberta dentro dunha conversa semidirixida que pretendía recadar o maior número de información, por unha banda a través da dinámica dunha conversa distendida que versaba sobre diversas realidades como o millo, a herba, os diferentes animais domésticos e todas aquelas que puidesen dar xogo nas respostas, e, por outra, amosando dezaseis cartolinas que esixían unha resposta única e axeitada.

Para a maior parte dos enquisados non era a primeira entrevista, polo que se mostraron bastante relaxados. Este non é un dato menor, pois o nerviosismo pode interferir, e moito, nas respostas ofrecidas, por iso sempre hai que xogar cunha marxe de erro debido a factores externos coma este. Como xa indicamos, amais de facer unha entrevista aberta preguntamos por dezaseis cartolinas, once delas coas cores básicas que presentaron P. Berlin e B. Kay no seu estudo e que se recolleron nun cadro neste traballo⁹ e as cinco restantes con cores menos definidas. As primeiras que se amosaron representaban unha cor prototípica, o mellor exemplo desa cor, mentres que as cinco restantes correspondían a tonalidades situadas na marxe das cores focais. Así, mostramos cartolinas verde claro, azul claro, branco máis escuro, verde escuro e marrón máis claro. As once primeiras son máis doadas de identificar por posúen cores focais, pero canto máis avanzamos na progresión realizada por P. Berlin e B. Kay, máis flutuacións encontramos nas respostas. Cando hai dúbidas e non se chega a encontrar un termo adecuado de designación, o falante opta por establecer unha comparación cun referente real ou acompañase da cor á que se aproxima e engádese un adxectivo de matización como veremos a continuación.

⁸ Para o manexo de datos estatísticos destes lugares pode consultarse M. D. Villanueva Gesteira (2006: 21-30).

⁹ As cores establecidas como básicas son once: branca, negra, vermella, verde, amarela, azul, castaña, violeta, rosa, laranxa e gris.

3. CAMPO SEMÁNTICO DAS CORES

3.1. As cores básicas

BRANCO (xerm. *blank*)

adx. 1. Dise da cor que resulta da combinación de todas as cores do espectro solar. (Dicionario Xerais da Lingua, DXL)

A forma do galego estándar, *branco*, non se atopa de maneira espontánea na lingua a non ser nos falantes de menor idade que recoñecen a súa adquisición a través da escola. Eles son os únicos que a empregan, aínda que de maneira non sistemática ao longo da conversa, da que se desprende que o grao de interiorización non está consumado. Pola contra os falantes de máis idade coinciden en que os seus avós tiñan esa forma que non callou neles porque a consideraron unha deturpación, unha mala pronuncia baseada na falta de instrución académica. A escola é en todo momento un referente e aínda que non cumprira a función da alfabetización do alumnado en castelán, si levaba a cabo a tarefa da introdución de vocabulario e da consideración de que a lingua vehicular e de aprendizaxe da escola era a de prestixio, a única válida. O contacto lingüístico leva ao desprazamento dalgunhas formas que só quedan fosilizadas nalgunhas expresións, así as persoas de maior idade lembran como os seus avós facían a seguinte comparación:

‘Branco como un liño’ / ‘Branco como as sabas de liño’

O liño xa non é na actualidade a referencia prototípica desta cor, agora son o *leite* ou a *neve* os elementos que admiten a comparación *tan branco como/coma*. É evidente que as expresións se adaptan á realidade, os falantes buscan a claridade e a transformación do mundo rural galego levou á perda do liño e polo mesmo a que este non sexa unha realidade privi-lexiada polos falantes á hora de facer comparacións.

A forma que empregan maioritariamente os enquisados é *blanco*, propia do castelán. Estamos ante un cambio inducido polo contacto lingüístico, suprímese a forma propia, *branco*, pola de nova adquisición, que leva asociada o prestixio que lle outorgan certas institucións como a escola, os medios de comunicación ou, noutro tempo, a Igrexa. Os cambios non se producen no baleiro, téñense que presentar algunhas condicións que non son necesariamente sociais, tamén poden ser articulatorias ou doutra índole, pero nunca aleatorias. Nunha forma como esta na que a diferenza entre a propia, *branco*, e a allea, *blanco*, é ínfima, a recuperación parece máis lenta, así en poucos casos recolleemos a forma estándar, incluso nos falantes que a coñecen, porque non se fai tan consciente e notoria a diverxencia.

NEGRO (lat. *Nigrum*)

adx. 1. De cor totalmente escura; *mouro*. (DXL)

É unha das cores básicas que non presenta problemas para os falantes, só se podería comentar a utilización da forma con gheada por parte das persoas da primeira xeración, un trazo que xa non se presenta de maneira sistemática na segunda xeración e que o fai moi esporadicamente na terceira. Non afecta este fenómeno dialectal e etario ao comentario semántico, pero non podemos deixar de facer esta pequena mención na que se comproba que os cambios non afectan só ao léxico, senón que deles participan outros aspectos da lingua.

O exemplo prototípico que ofrecen os falantes da primeira xeración recóllese na seguinte expresión que para eles ten un referente coñecido:

‘Negro como un chamizo’

Na segunda xeración mantense esta comparación, pero xa non ten cabida entre os máis novos, que descoñecen o segundo termo, volvéndoselles unha expresión escura. Recoñecen que a súa utilización sería moi improbable, escóitana con frecuencia, pero para eles pertence á lingua das persoas maiores. O *chamizo* é un pau queimado ou chamuscado, especialmente se é unha póla dun toxo, pero o mundo rural pérdese a pasos axigantados e aínda vivindo en aldeas os máis novos non están en contacto directo coa natureza, co mundo agrícola e gandeiro. Este condicionante reflíctese no léxico mediante a substitución do segundo termo da comparación por *carbón* ou *acibeche*, este último en menor medida. O *carbón* mantén a presenza nas restantes xeracións converténdose na forma privilexiada a medida que descendemos na idade dos enquisados. Se *acibeche* é o termo obtido pola xente de maior idade, *azabache* é o empregado polas persoas da segunda e da terceira xeración. Unha das consecuencias lingüísticas do contacto é a influencia en maior ou menor medida da lingua A na lingua B, neste caso A corresponde ao castelán e B ao galego. O préstamo léxico suntuario ou de luxo é o máis común, aínda que todos os elementos da lingua son proclives á contaminación¹⁰. A introdución da forma castelá *azabache* non alude a unha carencia designativa porque existe outra palabra en galego conceptualmente equivalente, polo tanto a súa entrada e asentamento débese a factores de tipo sociolóxico.

VERMELLO (lat. *vermiculum*)

Adx. 1. Da cor do sangue; colorado, encarnado; rubio. (DXL)

As formas aceptadas no galego para denominar a cor do sangue son *vermello*, *rubio* e *encarnado*. A vitalidade das tres na lingua oral é escasa, aínda que coñecen diferentes distribucións, especialmente se tomamos como referente a idade das persoas. De todas maneiras a forma máis socorrida é a propia do castelán, *rojo*, que se atopa en todas as xeracións. Podemos definir este vocábulo como un estranxeirismo, pois non se produce ningunha adaptación á lingua receptora¹¹. Sempre é complexo utilizar a nomenclatura, pero preséntase unha tarefa tan complexa como necesaria.

Na primeira xeración, cando se mostra a cartolina representativa desa cor, emprégase sempre a forma castelá *rojo*. Este é o termo elixido cando situamos a cor en abstracto, pero unha vez que se aplica á realidade desaparece o castelanismo en favor de *rubio* que ten un uso sistemático. *Rojo* é un préstamo suntuario ou de luxo, pois o galego xa tiña unha forma propia no momento en que se introduce¹².

'[A xente maior] rojo non dicían, dicían rubio'

'Rojo, de rapaza eu chamáballe rubio'

Os falantes son moi conscientes, na maioría das ocasións, dos cambios e recoñecen que antes de ir á escola só empregaban *rubio* e con posterioridade introduciron *rojo*. Desta maneira chegaron a coexistir as dúas palabras cunha certa especialización semántica: abstracto vs. concreto. Non resulta estraña esta segmentación se temos en conta como se producen a adquisicións primaria e secundaria, a primeira asociada a realidades concretas e a segunda dentro dun marco teórico, polo que necesariamente esta última se manifesta con posteriori-

¹⁰ Para unha visión máis detallada do tratamento dos préstamos léxicos na lingua galega véxase X. Rodríguez Rífo (1998: 293-322).

¹¹ As persoas da primeira xeración presentan na fala gheada, tendo isto en conta podemos pensar que a palabra non se adapta porque ten unha realización que lles é propia. Se mantemos que é un estranxeirismo é pola conciencia que existe da palabra tomada do castelán que entra a competir coa forma propia, *rubio*, e esta afirmación susténtanse nas súas declaracións, así como no feito de que só se recolla en abstracto e nunca se temos un referente na realidade.

¹² Nesta transcripción de comentarios dos falantes e nas sucesivas cada parágrafo delimita un enquisado distinto.

dade. A isto hai que engadir que a exposición ao castelán era pequena, pois as persoas maiores non asistían moito tempo á escola, non o facían sistematicamente e boa parte delas recoñecen que a lingua vehicular no ensino era o galego¹³.

Os membros da segunda xeración asistiron a unha escola moito máis organizada e durante máis tempo. A adquisición da realidade secundaria ten que contar con técnicas pedagóxicas específicas, as cales aínda son máis efectivas se van acompañadas de represión lingüística. Por esta razón e por algunha outra o cambio lingüístico ten un grao maior de consumación, aínda que aquí tamén podemos comentar que os homes se mostran máis conservadores e na maioría dos casos seguen empregando *rubio* cando hai un referente concreto. Pola contra, as mulleres optan polas innovacións léxicas estendendo o castelanismo a todos os casos ou ben adaptando a palabra importada á lingua galega baixo a forma *roxo*, aínda que é certo que contamos con dous únicos exemplos.

‘Roxo como unha naranxa, como unha grana’
‘Roxo como un tomate’

A terceira xeración non resolve a heteroxeneidade de formas, aínda que opta polos extremos, así ou ben se emprega a forma estándar *vermello*, os tres rapaces de menor idade, ou ben o castelanismo pleno. É relevante que non apareza nin o castelanismo adaptado, *roxo*, nin tampouco o termo máis empregado polas súas avoas, *rubio*, o que indica que a influencia lingüística da familia se ve interceptada por factores de orde externa como o ensino ou os medios de comunicación. Esta preponderancia de ámbitos alleos ao primario na conformación lingüística actúa nas dúas direccións: así, non só o castelán penetra no galego, senón que, aínda que en menor medida, o galego recupera espazo. Sen dúbida a implantación do galego na escola e a concienciación de moitos pais posibilita que atopemos unha das formas propias do galego nas persoas de menor idade. Así, os nenos que non superan os dez anos empregan espontaneamente *vermello* ao ver a cartolina, pero a medida que ascendemos en idade dentro desta xeración aparece a flutuación entre a forma adquirida secundariamente, *vermello*, e a da lingua inicial, que coincide coa do castelán, *rojo*.

‘Vermello coma lume’
‘Vermello coma a sangue’

O estándar ten canles de difusión potentes que chegan á totalidade da poboación, pero non é doado que prenda un cambio en tan pouco tempo, por iso encontramos moitas vacilacións entre idades, pero tamén entre rexistros. Non deixa de ser significativo que nos ámbitos de maior visibilidade se escolla a forma *vermello* en detrimento de *rubio*, por exemplo, que ten aínda vitalidade na lingua. A razón quizais sexa a da busca dun diferencialismo evidente entre a forma galega e a do castelán, lingua na que existe aínda que con diferente referente cromático.

Cando buscamos unha cor que se mostre como prototipo de vermello, normalmente os falantes botan man de expresións nas que aparece vinculada á cor focal, neste caso para a primeira xeración:

‘Rubio como unha ghrana’

Non é a única expresión: atopamos en menor medida *como un chourizo* e *como un tomate*. A medida que descendemos na idade dos enquisados diminúe a aparición do segundo termo da comparación *grana* ou *ghrana*. Os máis novos engaden expresións como *vermello coma lume*, *vermello coma a sangue* ou *coma un tomate*.

¹³ Para ter unha visión máis pormenorizada do ámbito educativo nestas tres xeracións de falantes véxase M. D. Villanueva (2006:67-88).

AMARELO (lat. *amarellus*, dim. de *amarus*)

adx. 1. Da mesma cor cá tona do limón cando está maduro; marelo. (DXL)

Esta cor primaria é recoñecida por todos os enquisados, aínda que non coa forma estándar. Na primeira xeración empregan para a cor en abstracto, é dicir, asociada á cartolina, a forma *amarillo*. Prodúcese unha única excepción, unha muller que, unha vez introducido o préstamo suntuario do castelán, parece especializar a nova forma para unha cor máis intensa e a forma galega, *amarela*, para un ton máis apagado. Esta división non se sustenta en ningún outro falante polo que moi probablemente o emprego destas dúas voces de maneira arbitraria, na maioría dos casos, sexa o resultado da entrada en contacto das formas durante a vida das persoas. Curiosamente todas as nosas enquisadas coinciden en afirmar que se produciu un cambio lingüístico do que son partícipes, a penetración da forma castelá non parece moi tardía a vulgar por comentarios como os que seguen:

'Eu digho amarillo, eles dicían amarelo, pero a vaca é amarela'

'Os vellos antes dicían amarelo, eu depende, máis costumbre é amarillo'

'Os vellos dicían amarelo, dicían este couso é amarelo'

'Amarelo tamén o dixin eu, eso tamén o eu dixin para falar coas outras, comprei un vestido amarelo, pero xa hai moito que digho amarillo'

'Dicían amarelo aquela xente maior'

A introdución de *amarillo* ten case unha data de entrada nesta microcomunidade, todas as persoas maiores lembran con nitidez que de pequenas os veciños de máis idade, e incluso elas, empregaban *amarelo*. Recóllese en expresións como *é amareliño como as xemas dos ghuevos*, pero é de imaxinar que a exposición a unha escola en castelán foi a vía de penetración do castelanismo. É difícil en ocasións axustarse á terminoloxía adoptada, e neste caso concreto non sabemos se é entendido polos falantes como un estranxeirismo ou como un préstamo léxico. É certo que en ocasións a terminación *-illo* se adapta foneticamente ao galego como *-ilo* (pensemos en *cuchillo/cuchilo*), pero non é menos verdade que encontramos palabras na lingua con esta finalización (*fillo* ou *milllo*) e non hai dúbida de que son galegas. Polo tanto, debemos esperar a súa adaptación ou non?, estamos ante un préstamo léxico ou ante un estranxeirismo? Non é doado responder a estas preguntas sen ter para o cotexo formas afíns. En todo caso, prodúcese un cambio lingüístico inducido polo contacto e a presión do castelán dentro da propia lingua dos enquisados: as persoas co tempo mudan a súa maneira de falar, pero sempre se busca un obxectivo, sempre se ten unha finalidade e neste caso parece que emerxe a de empregar unha expresión máis correcta.

As persoas enquisadas na segunda xeración ofrecen maioritariamente o termo *amarillo* e aseguran empregalo en todas as ocasións, a excepción de contextos formais, aos que se adecúan optando pola forma do galego estándar. É especialmente significativo o comentario que se desprende das nais e das avoas que conviven con nenos pequenos. Elas observan como son os máis novos os que corríxen a súa fala porque asisten a unha escola na que a aprendizaxe é fundamentalmente en galego, de xeito que dende os tres anos a forma adquirida é *amarelo*¹⁴. Observamos o proceso inverso ao que describimos na época de seus avós. A escola, que agora compite cos medios de comunicación e outras realidades que antes non existían, actúa como centro de difusión poderosísimo de penetración de termos, que non só se adquiren senón que dende o principio se asentán porque se asocian co prestixio. Os nenos corríxen aos pais e ás avoas. Non hai dúbida de cal é a forma correcta: aquela que se aprende na escola. Por esta

¹⁴ A escola de primaria á que asisten os rapaces enquisados máis novos ten o galego como lingua vehicular e de aprendizaxe a excepción das materias que se imparten obrigatoriamente en castelán.

razón nalgúns casos a innovación procede dos nenos e unha vez que prende neles parece que se espalla ao resto das idades. A esta afirmación dos pais axústanse as respostas dos enquisados de menor idade: mesmo cando lle preguntamos a unha avoa polas floriñas silvestres que nacen nas veigas, e antes que contestase, o seu neto de catro anos adiantouse e dixo que eran *rosas amarelas*. Os maiores de dez anos responden que empregan *amarelo* en ámbitos de uso formais e *amarillo* como forma espontánea, mentres que os dous enquisados menores desa idade falan sempre de *amarelo*.

A modo de resumo quizais o máis significativo é como hai unha ida e unha volta no cambio lingüístico, por unha banda a primeira xeración é consciente de que con anterioridade a eles as persoas empregaban o termo propio do galego, ese é o que aprenderon e o que quedou fosilizado nalgunhas expresións ou en referencias concretas como as rosas amarelas ou as vacas marelas. Na segunda xeración e en gran parte da terceira os termos son empregados dependendo do contexto, a forma propia do galego resérvase para as situacións formais, mentres que a forma do castelán se utiliza na vida cotiá. É importante observar que os menores de dez anos teñen a forma galega que convive coa castelá, pero que rexeitan porque a escola é a que prescribe. Este feito é percibido dende o primeiro momento por todos os escolares, independentemente da época, así se antes o cambio lingüístico se produciu privilexiando a forma castelá, agora baixo o mesmo influxo do ensino parece que apunta cara á recuperación da forma galega.

VERDE (lat. *viridem*)

adx. Da cor da herba fresca. (DXL)

É a cuarta cor do espectro solar, sitúase entre o amarelo e o azul. Non presenta problemas de recoñecemento por parte dos enquisados, aínda que, como xa comentamos, un concepto engloba diferentes elementos relacionados pola súa semellanza ou parecido, pero non todos son centrais á categoría, ou o que é o mesmo, non todos son prototípicos. Mostramos diferentes intensidades de verde, pero só un deles é recoñecido por todos os falantes. En moitos casos resúltalles difícil saber onde comeza o verde e remata o azul, por exemplo na coloración dos ollos que veremos no punto seguinte deste traballo. Xa indicamos que para a semántica cognitiva os conceptos non constitúen compartimentos estancos claramente delimitados uns dos outros, encontramos elementos periféricos cuxa adscrición a unha ou outra categoría pode variar de falante a falante ou de contexto a contexto.

A referencia privilexiada para esta cor é a herba cando está vizosa, como moitas persoas sinalan.

AZUL (ár. vg. *lazurd)

adx. e s. Dise da cor comprendida entre a verdosa e a violácea, semellante á do ceo cando está limpo e sen nubes. (DXL)

É unha das cores básicas coas que contan os falantes, a cor prototípica é a que se asemella ao ceo despegado ou ao mar, segundo os nosos enquisados. Xa indicamos as confusións que se establecen coa cor verde: así o mar galego ten algo de verdoso, pero a idealización das persoas é a súa cor azul. A modo de curiosidade, hai moitas linguas nas que non se produce a división entre estas cores, linguas nas que non perciben diferenzas suficientes entre o verde e o azul como para establecer categorías distintas, como no seri ou no tarahumara, dúas linguas mexicanas.

CASTAÑO (lat. tardío *castaneus*)
adx. Da cor da casca da castaña; marrón.

É unha cor escura que presenta diverxencias ao longo das tres xeracións de enquisados. Así, para as persoas de maior idade a utilización do termo *marrón* é escasa, unha delas chega a dicir o seguinte:

‘marrón nunca dicía, aghora quizais digha. Antes cando eu era moza chamabámoslle castaño, do color das castañas, solo é marrón aghora’

As respostas encamiñanse cara a esta afirmación, as enquisadas son conscientes de que probablemente agora digan *marrón* para cualificar a entidades que antes serían *castañas*. Se consultamos o *Diccionario de diccionarios*¹⁵ sorprende que baixo a entrada *marrón* non haxa ningunha acepción que se refira á cor. Prefírese nas idades máis avanzadas o termo que leva o nome dun alimento que durante moito tempo foi o sustento da poboación galega, polo que a asociación parece que está máis que xustificada.

Na segunda xeración conviven as dúas formas aínda que de maneira especializada: *castaño* só como referencia do pelo e dos ollos e *marrón* nos demais casos, aínda que a excepción son os cinco homes que manteñen *marrón* como termo único. Observamos con este exemplo e con algúns máis que a economía nas cores por parte dos homes é maior, eles distinguen moitas menos tonalidades. Na segunda xeración e no que respecta ás mulleres encontramos unha restrición combinatoria que non se deduce do significado do adxectivo. Trátase dunha restrición arbitraria que podería non existir e de feito non existe para algúns falantes, pero curiosamente mantense na terceira xeración e tamén, novamente, para as falantes femininas aínda que só para o pelo e nun único caso para os ollos. Nos demais contextos a forma privilexiada é *marrón*, considerando case unha combinación inapropiada o emprego de *castaño* con referentes como o da roupa.

As primeiras cores focais da escala son as que se teñen máis claras. Por esta razón os falantes teñen comparacións moi nidas, pero segundo avanzamos no inventario o establecemento de equivalencias é máis dificultoso, pois as referencias xa non están tan ben definidas. Así, aínda que se lles pide o establecemento dunha relación non sempre se obtén e o que se consegue simplemente son sinalizacións e referencias aproximadas.

LARANXA (ár. *naránġa*)
adx. e s.m. Cor entre amarela e encarnada. (DXL)

Este caso resulta curioso porque ao presentar a cartolina coa cor prototípica as persoas da primeira e segunda xeración contestan de maneira maioritaria co termo *butano*. Percibimos que xa non é unha cor que identifiquen inmediatamente, custa máis traballo atribuírle unha forma léxica e cando se fai óptase polo nome dun obxecto: establécese unha relación directa entre a cor e o recipiente metálico destinado a almacenar ou transportar gases comprimidos para o uso doméstico que presenta esta tonalidade. Prodúcese unha xeneralización de sentido, un dos mecanismos de mudanza semántica. A parcelación da realidade en unidades

¹⁵ Publicación en formato electrónico dirixida por Antón Santamarina na que se compilan os dicionarios galegos históricos, os xa publicados e os inéditos. Tamén teñen cabida voces que non formaron nunca parte dun dicionario, pero que son de gran interese (así, pro exemplo, pode ser consultado o léxico recollido polo Padre Sarmiento nas súas diferentes obras). *O Diccionario de diccionarios* é unha consulta obrigada cando se traballa sobre léxico galego, pois nel recóllense palabras galegas dende o s. XVIII.

denominadas categorías non é igual para todos os falantes e aínda que ata o momento se presentaban máis definidas a partir de agora entramos nun terreo máis escuro. Para algúns dos enquisados a forma que lle corresponde é *rubia* ou *roxa*, de aí que se presente esta comparación nun home da segunda xeración: *iso é roxo como unha naranxa*.

Na terceira xeración esta cor é distinguida sen problemas e a maioría dos falantes apostan polo termo *naranxa*. Só os dous rapaces menores de dez anos din espontaneamente *laranxa*, aínda que atopamos tamén persoas que flutúan nas súas respostas. Recoñecen que a forma estándar, *laranxa*, é aprendida secundariamente e tamén en parte deles a forma en castelán, que se adapta á fonética galega (*naranxa*). Esta afirmación sitúanos ante un préstamo léxico. Con anterioridade á súa aprendizaxe a forma vixente era *butano*. Amplíase o significado da palabra e a cor dunha realidade concreta designa todas as demais que a presenten. Segundo un dos principios secundarios do establecemento de cores prototípicas non pode coincidir o nome da cor co dun obxecto, pero este criterio só se ten en conta en casos dubidosos. Nós imos considerar que é unha cor focal como as anteriormente sinaladas porque cando menos o é para a xeración de menor idade.

GRIS (oc. ant. *gris*)

adx. 1. Dise da cor intermedia entre o branco e o negro; cincento (*xa ten o pelo gris*). (DXL)

Esta cor presenta unha tonalidade que as persoas da primeira xeración coñecen con outro termo baseado nunha realidade próxima, referímonos á *borralla*. As súas palabras poden ser máis suxestivas que os nosos comentarios, elas din o seguinte:

'Aborrallado é un color oscuro, de ceniza. Eu digho ghris, pero hai quen di aborrallado, é o mesmo, antes dicíase aborrallado e aghora dise ghris'

'Dicimos ghris, tamén se dicía é un color aborrallado, tamén se dicía sobre todo a xente maior'

'Aborrallado suelo dicir moito, dicíao máis antes que aghora, aghora máis ben ghris'

'Eu sempre aprendín a chamarlle ghris ás cousas ghrises desde rapaza e hasta hoxe. Aborrallado dicía miña nai ás veces cando comprabamos, hai eso é do color da borralla, e polos ghatos dicía tamén que eran aborrallados'

'Utilizo ghris, antes máis aborrallado'

Parece que o termo *gris* é relativamente recente, con anterioridade *aborrallado* era o escollido sistematicamente. Xa insistimos no papel da escola e volvemos incidir nel, seguramente foi a que introduciu esta forma que substituíu á de uso popular. Unha persoa emprega a forma *ceniza* para a mesma cor; tanto este termo como *aborrallado* atópanse recollidos no *Diccionario de diccionarios*, pero non así *gris*, coa acepción de cor, que non ten cabida nas primeiras compilacións de voces.

O chanzo intermedio é a segunda xeración, na que conviven ambas as voces, aínda que con maior vixencia *gris*. Poderíamos falar dunha certa especialización, así cando o referente é animal a forma privilexiada é *aborrallado*, pero se é outra entidade óptase por *gris*. Esta distribución non se mantén na terceira xeración onde o emprego de *gris* é maioritario e case exclusivo. Novamente asistimos a un proceso de cambio a favor das formas menos conservadoras.

O termo *aborrallado* obtense a partir da asociación coa realidade *borralla*, fórmase unha nova palabra a través dun proceso de parasíntese e obtense unha mudanza onomasiolóxica, unha forma nova a partir dun determinado concepto. As persoas de maior idade que empregan este termo fan referencia á cor prototípica na propia utilización do termo, pois remite a un referente real. Nas xeracións máis novas que empregan *gris* non atopamos comparacións con realidades que presenten esta tonalidade.

ROSA (lat. *rosam*)

s.f. Flor da roseira, de diferentes cores e de cheiro agradable. *adx.* e *s.* Cor vermella pálida. (DXL)

Non presenta problemas de recoñecemento en ningunha das tres xeracións, trátase dun termo vinculado a unha flor coñecida e recoñecida por todos os enquisados. En principio contravén un dos criterios xa indicados para establecer as cores básicas, pois coincide co nome dun obxecto. Non o imos ter en conta porque por unha banda o criterio establécese tendo en conta o inglés e, por outra, emprégase só se a forma presenta dúbidas, non se trata dun criterio básico.

VIOLETA (fr. *violette*, der. do ant. *viole*, e este tomado do lat. *viola*)

s.f. Nome que reciben varias especies de plantas herbáceas da familia das violáceas (*Viola odorata*), con talos rasteiros e flores normalmente moradas e moi olorosas; *viola.* *adx.* e *s.m.* Sétima cor do espectro solar. (DXL)

Na primeira xeración só hai tres persoas que responden cunha forma monoléxica para esta cor, dúas delas optan polo *lila* e unha fala de *malva*. Neste caso as persoas de maior idade apostan pola expresión *da cor do viño*, novamente hai un referente próximo e coñecido pola comunidade que resulta obxecto de comparación. Agora ben, neste caso temos na expresión completa o nome da cor, polo tanto o tipo de comparación é diferente á que se establecía en *branco coma o liño*. Na segunda xeración aparece por primeira vez a forma *violeta* como anovadora e con consolidación nesta franxa de idade. Convive con *malva*, escolleita por catro persoas, e con *lila*, achegada por unha soa enquisada. Na terceira xeración aparecen as tres formas en pé de igualdade. Polas indicacións que ofrecen os falantes son consideradas sinónimos absolutos ou totais, equiparándoas en todos os contextos. Isto prodúcese porque a referencia a tres tipos de plantas diferentes non se coñece e, polo mesmo, non hai posibilidade de matizar as cores. Realizouse unha aprendizaxe non-significativa, non establecida con relación á realidade designada e por iso estes termos actúan para a gran maioría dos falantes como sinónimos totais, coincidindo sempre. Por un principio de economía lingüística hai poucas palabras que se poidan considerar sinónimos absolutos. Por este motivo moitos autores sosteñen que a sinonimia absoluta non existe, pero os falantes teñen as súas propias intuicións e por esa razón para eles estes termos son equiparables en todos os contextos. Non podemos obviar que cada persoa privilexia unha, pero a existencia dos demais termos non crea conflito, simplemente se igualan.

3.2. Termos restrinxidos a unha soa clase de obxectos

Os falantes dunha lingua saben que hai palabras que se combinan frecuentemente con outras, que algunhas aparicións son máis estrañas e que outras son, simplemente, imposibles. Se analizamos as relacións sintagmáticas dende o punto de vista das restricións observamos que hai determinados termos que esixen dalgunha maneira a referencia a unhas realidades determinadas.

O pelo co paso do tempo perde a súa coloración e queda *ruzo* ou comeza a *blanquear* para as persoas de maior idade. Son elas as que confesan que as formas máis habituais na actualidade como *ter canas* ou *pelo canoso* foron aprendidas de maiores e que se impoñen ao aprender nas xeracións máis novas. Ambas as formas serven tanto para o cabelo branco como para o gris e isto explícase porque se establece unha relación cor-idade e non tanto a referencia a unha tonalidade concreta, senón a alusión á perda de cor do pelo co paso do tempo.

Segundo Corominas / Pascual (1983-1985) a etimoloxía de *ruzo* é *ROSCIDUS* 'cheo de xeadá'. Establécese esta metáfora por comparación coa superficie cuberta con esa capa fina de xeo que se forma cando se conxela a auga do orballo. Estamos ante unha metáfora fosilizada porque

se perdeu o significado orixinal 'cheo de xeadá'. Podémola atopar tamén noutras linguas, non é exclusiva do galego.

A alternancia e mesmo a confusión de termos que se producen entre as diferentes xeracións ten como exemplo claro a coloración do pelo. Segundo o DXL un rapaz *rubio* é aquel que ten o cabelo tirando a vermello, conservando pois o significado xeral e etimolóxico (lembramos que procede de *RUBEUS*, forma que en latín designaba esta cor). Pola contra, o rapaz co pelo *roxo* é o que o presenta unha cor entre castaña clara e amarela.

As mulleres da primeira xeración manteñen a acepción orixinal de *roxo* e de *rubio*, pero engádenlle a esta última palabra un novo valor, o do castelán¹⁶, tal e como se advirte nos seguintes comentarios:

'O pelo roxo e rubio todo é a mesma cousa', 'O pelo roxo é un pelo aclarado'

'O pelo rubio ou roxo é o pelo blanco, blanco non, pero parecido'

'Os rubios ou roxos eran os pecosos, rubios e pecosos'

'O roxo era blanquiño case, eses son os que lle chamaban roxos, rapaces rubiños rubiños, meu irmán non quería ser roxo por culpa da política. Cando empezou a guerra tiña tres anos dicíanlle hai que roxiño é ese rapaz, e dicía eu non quero ser roxo, rubio'

Non só o pelo das persoas era *roxo*, senón tamén o dos animais, así espontaneamente recolleemos en máis dunha ocasión *gatos roxos*. Con respecto a *rubio*, é probable que se importe o termo do castelán *rubio* co seu significado, que vén colisionar coa forma galega que presenta unha acepción diferente. Podemos falar dun calco semántico xa que se extrapola un significado asignado a unha palabra galega que antes non tiña. Esta intrusión non ten cabida no estándar e polo mesmo non se recolle nos dicionarios prescritivos, pero si no galego oral. Nas xeracións máis novas simplifícase o número de formas e pérdese a acepción de *roxo* en referencia ao pelo, quedando substituída por *rubio*, que se especializa para designar esta realidade. Queda resumido o xogo de formas e acepcións neste cadro:

	Cor: vermella	Pelo: entre castaño e amarelo
1ª Xeración	<i>rubio</i>	<i>roxo, rubio</i>
2ª Xeración	<i>rojo, rubio, roxo</i>	<i>rubio</i>
3ª Xeración	<i>vermello, rojo</i>	<i>rubio</i>

Observamos o poder dos castelanismos a medida que descendemos na idade das persoas. Para a cor do pelo entre castaño e amarelo, amais de *roxo*, podemos empregar *louro*. O DXL recolle estas dúas acepcións na entrada de *louro*: 'De cor castaña escura tirando a vermella' e 'De cor castaña moi clara ou semellante á do ouro; dourado'. Agardariamos esta forma asociada aos cabelos, pero só se presenta no estándar, na lingua dos nosos enquisados non aparece nunca, aínda que a recoñecen se a escoitan. Curiosamente atopamos *louro* asociado ao millo e á herba, pero as acepcións que se ofrecen na primeira xeración para este adxectivo fan dudar do significado:

'Está verde, pero ghrande'

'Xa vén vindo a madurar'

'Louro, aquí non o hai, ghrande que ten pouca espiga é máis ben palla'

'Louro cando está moi verde, iso dicíase pola herba tamén. Estaba máis vizosa, crecía máis, dicíase que o millo estaba louro ou a herba estaba loura, verde, pero máis clariño'

¹⁶ En castelán emprégase a forma *rubio* especialmente para o cabelo que presenta unha cor semellante á do ouro.

Pese a que as definicións non son de todo precisas, parece que fai referencia ao millo antes de chegar á súa madurez. Tampouco ten unha etimoloxía precisa, pero pode proceder do substantivo latino LAURUM 'loureiro' como asegura Menéndez Pidal (*apud* Espejo 1996: 417-420), aínda que non está claro o proceso de desviación seguido ata chegar a significar esta coloración, pero si outra acepción que hai no castelán que é color amulatado¹⁷.

Os ollos, coma os cabelos, presentan diferentes coloracións: poden ser *castaños*, que é un termo que se vai especializando para falar destas dúas realidades nas persoas que o manteñen, xunto con *marrón*; poden ser *negros* e logo *azuis* ou *verdes* (xa o di a canción popular)¹⁸. Do que non fala a pequena copla é dos *ollos ghacios* que moi ben definen as enquisadas:

'Os ollos ghacios son como os dos ghatos'
 'Nin eran azules nin marróns, era unha cousa mediana'
 'Eran os ollos verdes, os ollos ghacios parecen un ghato'
 'Os ollos ghacios chamáballe miña nai cando eu era rapaza, hoxe son azules'
 'Os ollos ghacios son os ollos azules'

O DXL recolle este adxectivo referido a unha tonalidade azul, en concordancia co comentario de moitas enquisadas. Non podemos esquecer que para unha boa parte das persoas a segmentación entre a cor azul e a verde é difícil e non se establecen categorías absolutas. Por esta razón, cando falan de *ollos ghacios* a designación é máis global, corresponde aos máis clariños, entre verdes e azulados. A etimoloxía presenta moitas dificultades, pero parece que nos encamiña á palabra árabe *zarca* 'azul', aínda que esta hipótese hai que tomala con moitas reservas¹⁹.

A vitalidade que presenta na primeira xeración esténdese á segunda, pero non prosegue na terceira, onde a súa aparición é testemuñal, como unha forma escoitada, máis ou menos entendida, pero nunca empregada. As propias enquisadas son conscientes de que se trata dunha forma do pasado que non tivo continuación, a cadea de transmisión parouse nos seus netos.

Antes de deixar ao ser humano imos indicar moi sucintamente que as poucas persoas que empregan a forma *colorado* establecen unha combinación exclusiva coa cara, aínda que cando a un se lle soben as cores normalmente se empregan os termos xerais xa comentados: *vermello*, *rubio*, *rojo*. A forma *encarnado* non ten moita vitalidade, parece que co tempo se foi perdendo e agora se se emprega faise especialmente para falar da coloración da cara, cando unha persoa se ruboriza. Vexamos as referencias das persoas da primeira xeración:

'O encarnado é o rubio, pero eu non o utilizo'
 'Encarnado si, unha persoa ponse rubia. Antes dicíase que encarnado estás, pero aghora máis ben rubia'
 'Encarnado moito, digho máis encarnado que rojo, e máis rubio e encarnado que rojo'
 'Na cara poñáste rubia, púxose rubia, tamén se dicía cando eu era rapaza'
 'Encarnado utilízoo cando unha persoa está moi roja, está encarnada [...]. Está colorado como un tomate'

A terceira xeración reconece que nunca a empregaría, non se trata dunha forma que estea viva na súa lingua, aínda que a comprenden. Seus pais non son tan tallantes nas súas afirmacións e así atopamos persoas que nunca a dirían e outras que si o farían, pero sempre restrinxíndoa á cara:

¹⁷ Para unha maior información etimolóxica e semántica dos termos de cor véxanse os estudos para o español de M. M. Espejo (1990) e (1996).

¹⁸ Ollos verdes son traidores, azuis son mentireiros, os negros e acastañados son firmes e verdadeiros.

¹⁹ Cfr. M. M. Espejo (1996: 301).

'Que encarnada estás, pero pouco'
 'Encarnado non digo para nada'
 'Encarnado non diría'
 'Unha persoa está colorada. Nunca diría encarnado, nin vermello, roxo pode ser'
 'Está moi encarnado, moi encendido. Cando se pon a cara rojo, ou está moi colorado'
 'Si diría está moi encarnado'

Os animais, pola súa banda, presentan cores compartidas co pelo das persoas, pero tamén outras, como *fusca*, para a que atopamos unha restrición arbitraria. A continuación recolle-mos as definicións das enquisadas da primeira xeración sobre esta forma:

'Nin son neghras nin blancas, son fuscas'
 'Nin negras nin blancas, dun colos escuro'
 'Son así entre neghra e roja, máis ben tirando ao neghro'
 'As vacas fuscas eran as que tiñan o fuciño neghro, só o fuciño e as ventas, aquilo de diante'
 'As fuscas teñen unhas raías neghras'

Na segunda xeración menos persoas coñecen o termo e as respostas que se ofrecen para definir esta cor son as seguintes:

'Fuscas de piel blanca, de carne, mezcla de rubia con negro'
 'A mezcla de rubio e negro'
 'A mezcla de rubio e negro'
 'Entre negro e gris'

Na terceira xeración nin sequera poden dar unha resposta aproximada e resúltalles un termo totalmente opaco. Explícase a perda de vocabulario pola desaparición do mundo rural e agrícola: nas casas xa non hai vacas e polo tanto non hai necesidade de aprender as cores da súa pel, pérdese o léxico ao tempo que o fan as referencias.

As persoas que coñecen o termo responden con máis ou menos precisión, pero en todo caso hai unha coincidencia na presenza de manchas negras sobre un fondo principalmente branco. Aínda que se dan outras respostas é predominante a referencia dunha vaca fusca coa cor negra. No dicionario de Pintos²⁰ (c1865) recóllese esta voz coa acepción de bois de cor negra con manchas brancas e este feito é aínda máis suxestivo se temos en conta que a zona onde recolle o autor o léxico está próxima á dos enquisados. Tamén a etimoloxía apunta cara á cor escura, o termo procede do latín *FUSCUS* que nun principio non tiña esta restrición ao gando vacún, pero que a adquiriu co tempo.

Non se pode rematar esta epígrafe sen destacar o feito de que os animais presentan unha variedade de formas maior, así podemos atopar *gatos pardos* e *raxados*, pero tamén *galiñas pedresas*. Curiosamente estas asociacións son máis universais, o cal se debe seguramente a que son animais próximos, que todos teñen nas súas casas e que pertencen a un mundo que dificilmente se adquire por outro medio que non sexa o familiar. Por estas razóns as formas permanecen. Os *gatos pardos* son aqueles que presentan unha cor escura, unha mestura de negro, vermello e amarelo. Non obstante, os *raxados* non teñen que posuír unhas cores definidas, o esencial é que presenten dúas, aínda que normalmente son a negra e a branca, pero non necesariamente. As *galiñas pedresas* son fundamentalmente as agrisadas ou ben as de manchas de varias cores, pero escuras. As persoas de maior idade tamén falan do *milllo pedrés* que, non obstante, non coñecen os máis novos. É unha proba máis de que os termos van referidos a entidades e cando estas referencias se perden, se non existe ningunha outra asociación, vanse con elas.

²⁰ Recollido dentro do *Diccionario de diccionarios* dirixido por A. Santamarina (2003).

3.3. Hipónimos

Nas linguas atopamos termos cunha extensión semántica máis reducida que se inclúen noutra de maior tamaño. Establécese nestes casos unha relación de hiponimia entre as palabras de significado restrinxido e as de significado máis amplo. En realidade temos que partir do feito de que todas as formas tratadas neste artigo ata este momento son hipónimas de *cor*, pero agora interézanos baixar aínda un chanzo máis na escala e analizar algúns hipónimos de cores básicas. Estamos establecendo tres niveis de esquematicidade: nivel superordinado onde se sitúa o termo *cor*, nivel básico no que se incluírían as cores focais e o nivel subordinado no que almacenamos os conceptos que imos ver a continuación. Os falantes non posúen un repertorio amplo de hipónimos de termos de nivel básico, sonlles suficientes as formas das cores focais e resolven as matizacións con adxectivos como claro ou escuro.

Nesta sección só imos recoller os termos que sexan hipónimos dunha cor básica e que se presenten como única forma. Atopamos, por exemplo, *azulino* que vén indicar 'tirando a', non é unha forma propia da lingua galega pois emprégase un sufixo alleo á mesma. En todo caso, trátase da cor azul con determinadas propiedades, cunha coloración máis suave, *azulada*.

A cor vermella é un hiperónimo, pois baixo o seu nome recóllese máis dunha tonalidade, aínda que sempre dentro da categorización establecida pola comunidade de fala. Entre os hipónimos, *granate* é o máis utilizado. Trátase dunha palabra tomada do occitano antigo, *granat*, ou do catalán, *granat*, aínda que hai autores que manexan a posibilidade de que se formase no mozárabe, onde existía a palabra *mozár*. En todo caso fai referencia a unha cor vermella escura, polo que atopamos unha palabra máis específica para dar conta de determinadas propiedades.

Sempre tendo en conta que son formas achegadas por un número reducido de falantes e entre as xeracións máis novas, *crudo* preséntase como un hipónimo de *branco* bastante socorrido polos falantes. Trátase dun castelanismo que procede do lat. *CRUDUS* co significado de 'verde, non cocido'. As teas e os lenzos antes de tinguilas tiñan que ser cocidas. Cando isto non acontecía os tecidos conservaban a cor natural e fíxose esa translación semántica, que hoxe segue vixente non só no galego.

3.4. Expresións complexas matizadoras de cor

A delimitación das categorías non é tallante, non forman compartimentos estancos, senón que se mostran flexibles e con espazos de transición. As cores constitúen un contínuum sensorial e as linguas son as que presentan unhas determinadas divisións, as cores prototípicas, que aínda se poden seguir segmentando, pero nestes casos atopamos o nome da cor básica comparada cun obxecto que presenta esa tonalidade. O verde e o azul son as cores que se prestan máis a este tipo de matizacións.

Pódese acompañar o termo *verde* dun substantivo común que fai referencia a unha entidade concreta. Atopamos as expresións *verde limón*, *verde herba*, *verde agua*, *verde botella* e *verde pistacho*. Todas recollen un termo común, habitual á súa realidade, a excepción do *verde pistacho* que alude a unha árbore non propia de Galicia da que só se coñecen os seus froitos. A expresión é utilizada especialmente para as teas, para as cores da roupa e callou con éxito porque na segunda xeración cinco dos dez enquisados responden a unha cartolina con esta cor.

Na primeira xeración, amais de atopar formas como as citadas, dúas persoas achegan comparacións curiosas: unha delas, ao ver a cor dunha cartolina, fala de *verde Soraya*, explica que na súa época se empregaba a miúdo cando a cor lembraba aos ollos desta princesa e engade que eran da cor do *sulfato*, polo que novamente introduce unha comparación. Outra persoa fala de *verde tiol* adoptando o nome dunha infusión. Reiteramos que en todos os casos se producen comparacións con realidades, algunhas con máis éxito ca outras.

Na terceira xeración, amais das formas clásicas, atopamos aquelas expresións nas que simplemente se modifica a cor básica cun adxectivo de intensidade. Así, é frecuente que se opte por acompañar a forma xeral de *claro*, *oscuro*, *fuerte* ou *fosforito*. Este tipo de especificacións son as máis comúns en todas as xeracións e acontece o mesmo para a cor *azul*: o máis habitual é percorrer a este tipo de modificadores, pero tamén encontramos as expresións *azul cielo*, *azul turquesa* e *azul celeste*, establecendo unha comparación. Aínda que son empregadas polos falantes, especialmente polas mulleres, o certo é que non son as máis frecuentes, preferindo as matizacións mediante adxectivos que marcan a intensidade.

4. CONCLUSIONES

As consecuencias lingüísticas e estruturais do encontro entre dúas linguas que conviven nun mesmo espazo e tempo son moi visibles no campo semántico. Así, as interferencias e os préstamos léxicos son abundantes neste tipo de situacións. No caso galego o intercambio de formas froito deste contacto prodúcese maioritariamente do castelán ao galego e con moita profundidade.

Ao longo destas páxinas pretendemos avaliar as variantes desenvolvidas dentro do campo das cores en galegofalantes pertencentes a tres xeracións diferentes. Interesámonos pola conservación de formas propias, pero tamén polo cambio inducido polo propio contacto de dúas linguas próximas que facilitan a permeabilidade. Situámonos nun nivel descritivo, interpretativo e automaticamente sociolingüístico, pois achegámonos aos usos lingüísticos dos falantes, dos grupos etarios, da propia comunidade.

Resulta interesante comprobar as importantes diferenzas que se manifestan entre a lingua dos máis novos e a das persoas da primeira xeración. Priviléxianse nas franxas de menor idade as formas aprendidas na escola ou os castellanismos, en lugar dos termos propios das avoas. Buscan unha lingua que consideran máis moderna, máis propia da súa xeración perdendo termos marcados negativamente como *aborrallado*, *ghacios*, *ruzo*, *rubio*... Observamos a influencia nas mudanzas semánticas dos obxectivos pragmáticos dos usuarios, non é tan importante a estrutura interna da lingua como a intención dos falantes na que inflúen valores emotivos, estilísticos, sociolingüísticos ou discursivos. Así, por exemplo, as persoas máis novas que adoptan a forma *aborrallado* sitúanse nunha franxa de idade máis elevada, polo xeral isto evítase coa escolla de termos propios da súa xeración. Non só hai diverxencias nos termos seleccionados polos falantes, senón tamén nas expresións comparativas. Prodúcese un cambio de referentes prototípicos especialmente pola perda do mundo rural que fai escuras formas como *chamizo* ou *grana*.

Os cambios non teñen lugar no mesmo momento, en ocasións son moi recentes, como a substitución de *azabache* por *acibeche*, e noutras remóntanse a xeracións máis afastadas, pensemos na introdución de *blanco* en detrimento de *branco*. Cando a marxe é pouca, coma neste último par, parece que o proceso de recuperación é máis complicado e, en todo caso, máis lento. Ao ser as innovacións recentes conviven os diferentes termos na sociedade, sempre prestando aquelas con maior forza nas camadas máis novas, son eles os que as difunden e introducen na lingua das persoas maiores, lembremos o caso de *gris*.

A lingua galega oral neste campo semántico ínzase de préstamos léxicos suntuarios ou de luxo como *amarillo* ou *rojo*. O resultado máis común é a substitución da forma galega pola do castelán sen repercusións semánticas, pero nalgún caso e para algúns falantes a incorporación dun termo produce unha reestruturación que leva aparellada unha especialización semántica. Para as persoas da primeira xeración o par *rojo-rubio* remítenos a abstracto vs. concreto; algo similar acontece para un falante entre *amarillo-amarelo*, neste par a diferenza establécese na confrontación de intensidade: forte vs. apagado. Polo tanto coa introdución do termo castelán prodúcese unha reordenación que sería interesante investigar ampliando a enquisa en número.

A escola prescribe en todas as épocas as formas apropiadas, pero ata non hai moitos anos a única lingua de referencia era o castelán, mentres que na actualidade e para todos os membros da terceira xeración hai dous sistemas con dúas normas. Este feito lévaos a situarse en dous modelos de corrección: o galego e o castelán. Por iso cando se coída a lingua saen formas non habituais na fala como *vermello*, *branco* ou *amarelo*, modelo no que non se poden establecer as persoas maiores porque carecen del. A lingua é un ente vivo, está en continuo cambio e nela prodúcense fenómenos de ida e volta motivados por causas sociolingüísticas e pragmáticas. Así, unha forma como *amarelo* que se considera propia das persoas de maior idade, incluso entre os membros enquisados da primeira xeración, cobra novamente forza entre os nenos máis novos grazas aos procesos de estandarización que nos últimos anos afectaron á lingua galega.

A exposición das persoas de menor idade a realidades alleas á súa, a un ensino regrado e continuado, a medios de comunicación en galego ou ao acceso a libros na súa lingua tamén inflúe na propia categorización da realidade. Así podemos ver como son os máis novos os que responden ás once cores prototípicas sen ningún problema, de forma moi sistemática e moi homoxénea. Non acontece o mesmo a medida que imos elevando a idade dos enquisados. En realidade, a primeira xeración e boa parte da segunda reconece sete cores prototípicas que corresponden ás primeiras sete que aparecen na clasificación de B. Berlin e P. Kay. Se observamos o estudo realizado a partir da cor *laranxa* hai máis problemas de recoñecemento por parte dos enquisados. Empréganse xeneralizacións de sentido como *butano* ou prodúcense creacións como *aborrallado*. Estes dous exemplos sitúannos en mudanzas de dous tipos: a primeira semasiolóxica, un novo sentido para unha determinada palabra, e a segunda onomasiolóxica, xa que hai un proceso de creación dunha nova forma a partir doutra preexistente e que nos remite ao referente de cor prototípica.

Para rematar queremos sinalar que o ser humano delimita as categorías de cor en base non só ás facultades cognitivas, senón á realidade sociocultural que comparte cos demais falantes. Así explícase que haxa grandes coincidencias nas formas que se presentan en cada xeración, distanciándose máis se facemos cotexos entre elas. Unha sociedade con fortes canles de difusión como o ensino e os medios de comunicación está mediatizada á hora de segmentar a realidade, neste caso o contínuum sensorial. Así non é de estrañar que as novas xeracións coñezan máis cores, que as teñan máis categorizadas e que respondan de maneira máis uniforme a elas. Esta homoxeneización avanza en detrimento das formas propias, máis conservadoras e específicas da realidade galega, que desaparecen inexorablemente co paso dos anos. Con todo, á vista desta mostra, queda claro que mentres a lingua teña falantes serán eles, apoiados polas institucións competentes, os que decidan de que cores se vai pintar o futuro.

AGRADECEMENTOS

Este traballo non sería posible sen a axuda inestimable e sempre agarimosa dos veciños e veciñas da Xesteira e de Almofoi. Unha vez máis demostráronme a súa xenerosidade e o seu cariño dedicándome o seu tempo e a súa sabedoría.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Berlin, Brent / Paul Kay (1969): *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley: University of California Press.
- DXL= Carballeira Anllo, Xosé María (coord.) (2007): *Dicionario Xerais da Lingua*: Vigo: Xerais.
- Corominas, Joan/ José A. Pascual, (1983-1985): *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico*, 5 vols. Madrid: Gredos.
- Croft, William (2003): *Typology and Universals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eco, Umberto (1978): *La estructura ausente*. Barcelona: Lumen.
- Espejo, María del Mar (1990): *Los nombres de los colores en español*. Granada: Universidad de Granada.
- Espejo, María del Mar (1996): *Los nombres de color en la naturaleza*. Granada: Universidad de Granada.
- Hilferty, Joseph (1993): 'Semántica lingüística y cognición', *Verba* 20, 29-44.
- Labov, William (2001): *Principles of Linguistic Change*, vol.II. Oxford: Blackwell.
- Luque Durán, Juan de Dios (2001): *Aspectos universales y particulares del léxico de las lenguas del mundo*. Granada: Método (Estudios de Lingüística del Español, 21).
- Maclaury, Robert (1997): *Color and cognition in Mesoamerica: Constructing categories as van-tages*. Austin: University of Texas Press.
- Moure, Teresa (2001): *Universales del lenguaje y linguo-diversidad*. Barcelona: Gredos.
- Rodríguez Río, Xusto A. (1998): "O tratamento dos préstamos na norma léxica do galego", *Verba* 25, 293-322.
- Rodríguez Río, Xusto A. (2003): "Os préstamos na produción lexicográfica, terminográfica e enciclopédica galega actual" en María Álvarez de la Granja / Ernesto Xosé González Seoane (eds.), *A estandarización do léxico*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 419-446.
- Rosch, Eleanor (1972): "Universals in color naming and memory", *Journal of Experimental Psychology* 93, 10-20.
- Rosch, Eleanor (1978): "Principles of categorization", en Eleanor Rosch / Barbara B. Lloyd (eds.), *Cognition and categorization*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 27-48.
- Santamarina, Antón (ed.) (2003): *Diccionario de diccionarios*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Soares da Silva, Augusto (1997): *A semântica de deixar: uma contribuição para a abordagem cognitiva em semântica lexical*. Braga: Universidade Católica Portuguesa.
- Soares da Silva, Augusto (2006): *O mundo dos sentidos em português. Polissemia, Semântica e Cognição*. Coimbra: Almedina.
- Taylor, John R. (1989): *Linguistic categorization: prototypes in linguistic theory*. Oxford: Clarendon Press.
- Villanueva Gesteira, María Dolores (2006): *Lingua en sociedade. A aldeia da Xesteira*. Pontevedra: Deputación de Pontevedra.